

Dr. Péter Éva

LUTHER ÉNEKEK AZ 500 ÉVES REFORMÁTUS ZENEI ANYAGBAN

A Reformáció, amely egész Európát megrázta, jelentős változást hozott a hitéletben. A reformátorok, felismervén az evangélium tiszta tanítását, megakarták újítani a liturgiát. A miseáldozat helyett magát az Igét, a passzív liturgiai szerep helyett az aktív gyülekezeti részvételt helyezték előtérbe az istentiszteletben és az éneklésben. A reformáció első termékei között a szentírásfordításokat találjuk és a nemzeti nyelvű gyülekezeti énekeket. Ez utóbbi megteremtésében Luthernek kiemelkedő szerepe volt.

1. Luther reformja és az éneklés

Martin Luther Eislebenben született (1483–1546). Apja Hans Luder bányász, később városi tanácsos. Anyja Margarethe Lindemann. A család kilenc gyermeke közül nyolcadikként látott napvilágot. Tanulmányai kezdetén a mansfeldi városi iskolába és a magdeburgi dómiskolába járt, 1498-tól Eisenach-ban a ferenceseknél tanult.

Apja kérésére, aki jogásznak és hivatali állás betöltésére szánta fiát, Erfurtba ment tanulni. Az egyetemen bölceletet, logikát, csillagászatot és zenét tanult. Kitűnő elméjével könnyedén tanult. Társai a „filozófus” nevet ragasztották rá, de lanton is jól játszott, így a „muzsikus” jelzőt is kiérdemelte. Egész életén keresztül a zene volt az a művészet, amely legközelebb állt hozzá.

A legenda úgy tartja, hogy 1505 nyarán, hazaúton, nagy vihar lepte meg és halálfélelmében a bányászok védőszentjéhez könyörgött segítségért és megfogadta, hogy ha élni fog, szerzetes lesz. 1505. július 18-án belépett az Ágoston rendi kolostorba, majd 1507-ben pappá szentelték. 1512-ben a wittenbergi egyetem teológiai professzora lett.

Az egyházi szolgálatokban, egyházi életben tapasztalt visszaélések anyyira megbotránkozatták Luthert, hogy megírta és 1517 október 31-én nyilvánosságra hozta 95 tételét, amivel elindította a reformációt. Válaszlépésként 1521-ben a pápa kiközösítette. Ekkor Frigyes választófejedelem sietett segítségére. Luthert Wartburgba vitték, itt fordította le mindössze három hónap alatt a Szentírás Újszövetségi részét göröggről német nyelvre. Ez 1522-ben meg is jelent. A teljes német nyelvű Biblia fordítása 1534-ben készült el. Bár

ez a 18. német fordítás, a Luther által készített változat lett az időálló, általánosan elfogadott német nyelvű Szentírásfordítás. 1529-ben megírta a Kis kátét, a gyermekek és a nép részére; a Nagy káté pedig a lelkészeknek készült, teológiai írásokkal, elvekkel, útmutatásokkal. Legfontosabb elvei között szerepelt: az ember egyedül csak a hit által üdvözülni, nincs különbség világi ember és pap között. 1546-ban halt meg. A wittenbergi vártemplomban helyezték nyugalomra.

Luther prófétai egyéniség, tehát elsősorban igehirdető volt. Az énekekben is az igehirdetés alkalmas formáját látta. Az egyházi éneklésre és zenére vonatkozó elveinek összefoglalását az általa megszerkesztett énekgyűjtemények bevezetőjében találjuk.¹ Luther szerint a zene Isten ajándéka, amely befolyásolja lelkiállapotunkat, jellemformáló erővel rendelkezik, rendkívül fontos a pedagógiában.² Az ifjak általános egyházi nevelésével és jellemformálásával kapcsolatosan jól észlelte Luther, hogy az ének erős kötelék, amely az ifjakat az egyházhoz fűzi.

Jónak és megtartandónak vélte a középkori liturgiai hagyományt, istentiszteleti rendet. Azt csupán néhány evangélium-ellenes elemtől, szövegrésztől kívánta megtisztítani. A nép nyelvén hirdetett ígét az istentisztelet kötelező és kiemelt fontosságú elemévé tette. A gyülekezet az istentisztelet cselekvő részvevőjévé vált az által, hogy anyanyelven, énekekben és imádságban válaszolt a meghallott ígére. Luther azt szorgalmazta, hogy a papok, liturgusok, kántorok, kórusok művészi megformált, kidolgozott éneke *mellett* a teljes gyülekezet is vegyen részt az istentiszteleti éneklésben. Éveken át tartó

---

¹ Első gyűjteménye, mely Wittenbergben keltezett, de Nürnbergben lett kinyomtatva 1524-ben, nyolc éneket tartalmazott négy dallammal. Címe: *Etlich Cristlich lider Lobgesang, und Psalm dem rainen wort Gottes gemess.* A további, egyre több éneket tartalmazó kiadások közül a legfontosabbak: *Erfurter Enchiridion* (Erfurt 1524, első kiadásában 25 énekkel, köztük 15 dallammal, a következő kiadásban 8 éneket tartalmazó toldalékkal); *Geistliche gesangk Buchleyn* (Johann Walther énekeskönyve, Wittenberg 1524, ez az első összehangosított német evangélikus énekeskönyv); *Geistliche gesenge ... durch Doctor Martini Luther* (Wittenberg 1525); a kiadóról elnevezett *Klug's Gesangbuch* (1529); *Geistliche Lieder auff's neu gebessert* (Wittenberg 1533); a következő évben egy magdeburgi kiadás helyi nyelvjárásban: *Geystliche leder, uppert nye gebetert tho Wittemberg dorch D. Martin Luther. A Klug's Gesangbuch* bővített kiadása, mely 52 reformatori éneket tartalmaz, ugyanannyi dallammal, 1535-ben készült el. Luther legteljesebb gyűjteménye 1545-ben, Valentin Babst-nál jelent meg, Lipcsében. Ehhez a könyvhöz új előszót írt. Címe: *Geistliche Lieder mit einer newen vorrhede Dr. Mart. Luth.* Ezt az énekeskönyvet a kiadóról *Babstches Gesangbuch*-nak nevezik. 128 éneket tartalmaz. Ez a legutolsó énekeskönyv Luther személyes ellenőrzésével és az ő előszavával jelent meg, ezért a reformátor énekeinek szövegére nézve ezt szokás irányadónak tekinteni. Luther több énekét az egymás után következő kiadásokban saját maga javította.

² Lásd: Csomasz Tóth Kálmán, *A református gyülekezet éneklés*, Egyetemes Konvent kiadása, Budapest, 1950, 32. (RGYE)

zenei képzés nélkül képtelenség volt a bonyolult, latin nyelvű gregorián, vagy a szebbnél-szebb többszólamú mise-énektételek gazdag énekkincséből bármit is elsajátítani a híveknek. Ezért Luther maga teremti meg a protestáns korált, a reformátori gyülekezeti éneket³.

Luther a gyülekezeti ének mellett továbbra is megtartani kívánta az énekkar szolgálatát az istentiszteleten. Szerette a zenét, szépen játszott lanton, ő maga komponált, még többszólamú kórusműveket is. Az orgonazene csodálója volt, az orgona liturgikus használatáról azonban elmarasztalóan nyilatkozott.

Az orgona istentiszteleten való létjogosultságának kérdése forrásban volt a reformáció századában. A svájci Zwingli nem engedte használni az orgonát. A holland reformátusok megtartották ugyan hangversenyek céljára, de az istentiszteleten nem használták. A németek között voltak az orgonának ellenzői és pártolói egyaránt. Még a tridenti zsinat is (1545-1563) foglalkozott az istentiszteleti hangszeres zene létjogosultságának kérdésével. Végso megnyugvásra a viták a német evangélikusoknál csak a reformáció századának végén jutottak. Luther már rég meghalt, amikor a wittenbergi egyetemen, 1597-ben, megszületett az a teológiai állásfoglalás, amely az orgona szolgálatát az istentiszteleten jónak és építőnek tartotta.

A reformáció nem lehet öncélú. A reformáció az Isten ígéje szerinti formálódást jelenti. A gyülekezetek számára az énekeket nem pusztán kedvtelésből költötte Luther, hanem ez reformátori tevékenységének tudatos programja volt. Az evangélium üzenetét így akarta beleénekelni az emberek szívébe és fejébe.

2. Luther énekek

Látva az alkalmas énekek hiányát, ő maga vállalkozott arra, hogy énekeket írjon. A feladatot olyan kitűnően töltötte be, hogy énekei nemcsak megfeleleltek az igényeknek, hanem munkatársainak ösztönzésül és az utókornak is élő példaként szolgáltak. Énekeinek formai és tartalmi változatossága, igeszerúsége, tiszta teológiai tartalma ma is időszerűvé teszi őket.

---

³ Luther 1523-ban kiadott, wittenbergi istentiszteleti rendje teljes egészében latinnyelvű, és megőrzi a középkori mise valamennyi elemét. Csak az úrvacsorai részből, az ún. misekánonból maradnak ki az evangéliumellenes részek. Kizárólag az igehirdetés történt a nép nyelvén és a gyülekezeti éneklés. Wittenberg egyetemi város volt. A tanuló ifjúság érdekében pedig fontosnak tartotta Luther a latin nyelv gyakorlását az istentiszteleten is.

Elsősorban szövegíróként tevékenykedett, de résztvett a középkori melódiákból átalakított dallamok megformálásában is. A hagyomány szerint néhány énekének dallamát ő maga szerezte. Összegyűjtötte munkatársait, hogy megbeszéljék a liturgikus énekek formáját és rendjét. Munkatársai körének legjelentősebb tagjai: Johannes Agricola (1494–1566), Paul Speratus (1484–1551), Johann Poliander (1487–1541), Justus Jonas (1493–1555) és Paul Eber (1511–1569). Zenész szakértői közül Johannes Walthert (1496–1570), a torgauai orgonistát értékelte legjobban. A lutheri reformáció szép dallamait főleg neki és néhány társának tulajdonítják. Az új szövegekhez alkalmas világi dallamokat is vettek át, de ezeket javított, megváltoztatott formában használták föl. Luther maga gondosan ügyelt arra, hogy a bármilyen forrásból átvett énekek az Ige érvényre jutását szolgálják. Munkatársaisal szemben ezt így fejezte ki: „Ti uraim muzsikátokat és hangjegeyiteket dícséretesen értitek, de ami Isten Igéjét illeti, ahhoz nekem is szabad szólanom.”⁴

Luther és Walthert sajtóságos módszerrel formálta át a középkori dallamokat a gyülekezeti éneklés számára. A dallam hajlításait leegyszerűsítve, a súlypontot alkotó hangok megtartásával szilárd, puritán és mégis nagyon kifejező dallamokat képeztek. Ezek a dallamok a világ bármilyen nyelvű keresztyén énekeskönyveiben megtalálhatók és minden gyűjteményben a legértékesebb darabok között foglalnak helyet.

A hagyomány úgy tartja, hogy 33 ének esetében biztos Luther szerzősége. Énekeit két fő csoportra osztják a szakmunkák: eredetiekre és átdolgozásokra. Kutatások szerint az egészen eredeti énekek száma 6, de eredetinek vehető 7 zoltáréneke is. A többiek részint szentírási textusok szerint készültek, részint középkori latin énekek fordításai, vagy latin énekek átdolgozásai, néhány esetben német népelemek továbbfejlesztései.

Luther *Miatyánk* parafrázisának - *Vater unser in Himmelreich* dallama először 1539-ben jelent meg Lipcsében. Eredeti, hatsoros formában, s az első dallamsor megismétlésével hétsorosan is megtalálható Huszár Gál énekeskönyvben⁵. A két változathoz két külön szöveg tartozott (*Atya Istentől született* és *Mi Atyánk ki vagy mennyekben*),⁶ és ezeket párhuzamosan használták a gyülekezetek. A XVII. századtól a hatsoros variáns maradt használatban egy új szövegváltozattal: *Mennybéli felséges Isten*. Ez olvasható a XVIII. és

---

⁴ Lásd: RGYÉ 85.

⁵ Komjáti, 1574.

⁶ Csomasz Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Régi magyar dallamok tára, I, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958, 520. A továbbiakban: RMDT I.

a XX. századi kolozsvári kottás énekeskönyvekben.⁷ Ma is ezzel a szöveggel énekeljük.

Az alábbi példában a hatsoros dallamot közöljük, úgy amint az 1744-es énekeskönyvben szerepel. A Huszár Gál énekeskönyvében található variánshoz képest csak néhány hangmagasság változott. A különbség az alkalmi módosítások nyomán keletkezett: a dallam dór hangnemben mozog, a hatodik fok módosítása által eol hangnemben zár; a 7. és 4. fok alkalmilag fel van emelve a harmadik és negyedik dallamsor végén, így vezérhangot képeznek a tonika és a domináns számára. A dallamrajz tágas boltívet képez, a két szélső dallamsor hasonló, az 1 és 6 fok között mozog. A belső dallamsorok az ambitus középső és felső szakaszát használják. A boltíves szerkezet a sorzáró kadenciahangok egymáshoz való viszonyában is tükröződik: 1 5 8 5 b3 1. A dallam szerkezete: ABCDEAv.

Kv 1744/9

Menny-bé - li fel - sé - ges Is - ten

Világszerte ismert Luther *Erős vár a mi Istenünk – Ein feste Burg ist unser Gott* kezdetű éneke, mely a 46. Zsoltár parafrázisa. Nyomatásban, dallamával együtt, 1529-ben jelent meg és igen hamar népszerűvé vált.

Ein fe - ste Burg ist un - ser Gott, ein gu - te Wehr und Waf - fen. Der
Er hilft uns frei aus al - ler Not, die uns jetz hat be - trof - fen.
alt bö - se Feind, mit Ernst ers jetz meint; groß Macht und viel List sein
grau - sam Rü - stung ist, auf Erd ist nicht seins glei - chen.

⁷ Kolozsvári énekeskönyvekben: 1744/9, 1778/77, 1923/38, 1996/337. A variánsokat az RMDT I–II nem említi.

A magyar szövegfordítás, Bod Péter szerint, Skaricza Máté munkája⁸. A szép és erőteljes magyar változat azonban a hajlított dallam minden hangját külön szótaggal látta el, emiatt a magyar református egyházban ennek az éneknek, a világszerte elfogadott formától eltérő, elnyújtott és kiegyenlített éneklésmódja alakult ki. Az új énekeskönyv két változatot közöl: az első variáns a magyar evangélikusok által elfogadott, Payr Sándor féle szövegfordítás, és főként J. S. Bach feldolgozásai nyomán, a XVIII. század óta elterjedt, egyszerűbb ritmusú, felütéssel induló, melizmás dallamalak; a második variáns pedig az erdélyi énekeskönyvekből ismert, hangsúlyos időegységgel induló, melizma nélküli forma. Létezik egy József Attilától származó szövegfordítás is, de ezt csak az evangélikus énekeskönyv közli.

Néhány ütemnyi dallampéldával szemléltetjük a kétféle dallamkezdést: a) változat indításánál a zenei és a szöveg hangsúly nem esik egybe; a b) változat prozódiai helyes.

a.

b.

Számtalan művészi feldolgozás készült Luther e közismert dallamára. Ilyenek például: J.S.Bach *80. Kantátája*, Felix Mendelssohn-Bartholdi *5. Reformáció Szimfóniája* Op. 107, Giacomo Meyerbeer *Hugenották* című operája, és számos orgonamű.

Kevésbé ismert Luther-ének a 130. zsoltár parafrázisa: **Bűnösök hozzád kiáltunk** – *Aus tiefer Noth schrei ich zu dir*. Erdélyben csak a legújabb énekeskönyvben szerepel, pedig mind dallama, mind szövege világszerte népszerű, kivált a német evangélikusok körében. Az egyházzene nagy mesterei is számos műben dolgozták fel. Ilyen például J.S. Bach orgonaműve - BWV 686; a *Kantáta* - BWV 38; Felix Mendelssohn-Bartholdi *Sacred Pieces*, Op. 23; Gárdonyi Zsolt orgonára írt *Fantázia "Aus tiefer Not"*

Szintén Luther-ének a *Jer kérjük Isten áldott Szentlelkét - Nun bitten wir den heiligen Geist* kezdetű. Első versét és dallamát már a XIII. században

⁸ Bod Péter, *Magyar Athenas*, Második kiadás, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003, 278.

ismerték, sőt Regensburgi Berthold (?–1272), a német középkor egyik nevezetes prédikátora, hátrahagyott írásaiban, több alkalommal megemlékezik róla és éneklésre ajánlja. A dallamot egyes kutatók még korábbi szarmaztatják⁹. E dallamhoz írja a 2–3–4-dik versszakokat Luther. Teljes formában egy 1542-es temetési énekgyűjteményben jelent meg,¹⁰ Két szövegfordítás is készült hozzá, de ezek hamar kikoptak a gyakorlatból. A dallam már a XVI. században új szövegeket kapott: *Hallgass meg minket, nagy Úristen*, melyet a váradi énekeskönyv (1566) közölt, és *Adj Úristen nekünk Szentlelket*, mely Huszár Gál énekeskönyvében olvasható. Ezekhez az eredeti dallam kicsit magyarosított változatát csatolták.

Ritkán énekelt és kevésbé ismert darab a *Jézus, ó mi idvezítőnk*. Luther énekének eredeti címe: *Jesus Christus unser Heiland* – húsvéti leis ének. Szabad magyar fordítása a 16. század végétől a 19. század elejéig jelen van a református énekeskönyvekben.¹¹ Szintén kevesen ismerik a *Jer Krisztus népe nagy vígan kezdetű* éneket. Az ének eredeti címe: *Nun freut euch, lieben Christen gmein...*

Luther énekeinek egy része reformáció előtti latin szövegek fordítása, vagy átköltése. Ilyen példa az *Adj békességet - Da pacem Domine* kezdetű antifona. Luther olyan változatban használja, mely versformája révén szinte teljesen megegyezik a *Veni Redemptor* himnusz dallamával. Ötsorosra bővülve találjuk az énekeskönyvben. Kiseb alakváltozatokkal századokon át folyamatosan hagyományozták.

Ugyanennek a gregorián himnusz dallamnak átalakított formája Luther *Erhalt uns, Herr - Úr Isten te tarts meg minket* kezdetű korálja.¹² D. Buxtehude (BuxWV 27) és J. S. Bach (BWV 126) dolgozta fel ezt a korált.

Az előbb említett himnusz dallamot eredeti szöveggel is felhasználta Luther: *Jöjj népek megváltója* címmel. A dallam kissé variálódott. Az énekeskönyv Lutherre hivatkozva közli.

Középkori dűr ereszkedő dallamból származik Luther híres karácsonyi éneke: *Vom Himmel hoch da komm ich her – Mennyből jövök most hozzátok*. Magyarországon a XVII. században jelent meg, először a Ráday Graduálban (1596–1607). Utólag még egy kezdőverset toltak hozzá: *Es kam ein Engel hell und klar - Az Istennek szent angyala*. A református énekeskönyvek későbbi kiadásaiban ezzel a második szöveggel őrizték meg.

---

⁹ Baumker szerint a dallam a *Veni Sancte Spiritus et emitte coelitus* sequentiából ered. RMDT I 516.

¹⁰ Csomasz Tóth Kálmán, A református gyülekezeti éneklés, Egyetemes Konvent, Budapest, 1950, 88.

¹¹ Kájoni is felvette énektárába

¹² Huszár Gál 1574-es énekeskönyve és a Cantus Catholici is közli.

A szakirodalomban a dallam a kancióból származók csoportjába van besorolva, annak ellenére, hogy latin szöveggel nem terjedt; a besorolás a tipológiai rokonságra alapoz.

A dallamot legelőször az Eperjesi Graduálban jegyezték le, 1635-ben.¹³ Az idők folyamán jelentősebb változás az első dallamsorban történt: a dallam homorú ívét az oktáv körül forgó dallammintákkal cserélték fel. A többi dallamsorban jelentéktelenek a változások, csupán néhány dallamfordulatra szorítkoznak. A dallam német változata J. S. Bach korálfüzetéből ismert.¹⁴ Mint más hasonló esetben, a magyar változatban eltűnik a felütés, a magyar szöveg hangsúlyos ütemrészen kezd.

Ez a karácsonyi ének nagy népszerűségnek örvendett, a németeknél, szlovákoknál, lengyeleknél is terjedt. Magyar közegben megőrizték a XVIII. és XX. századi református gyülekezeti énekeskönyvek minden kiadásában, hiányzik viszont a XIX. századiban.¹⁵ Megjelenik más felekezetek énekeskönyveiben is, más ünnepi szöveget is kapcsoltak hozzá. Az ének népszerűségét bizonyítja a számos népi változat a karácsonyi ünnepi repertoárban. Feldolgozásai közül megemlíthető Michael Praetorius, Johann Pachelbel, Johann Sebastian Bach műve.

A *Jövel Szentlélek Úr Isten - Komm heiliger Geist, Herre Gott* kezdetű ének első versszaka a XI–XII. századi *Veni Sancte Spiritu* antifónából származik, melyhez Luther írt két új versszakot. A szöveg magyar fordítása viszonylag későn jelent meg nyomtatásban, 1642-ben, a Váradi énekeskönyvben. Dallamának nincs köze a Luther eredetijéhez, a gyakorlatban az Eperjesi Graduálban szereplő dallam terjedt el, és kevés módosítással ma is éneklük; nem lévén külföldi rokona, feltételezzük, hogy hazai termék.¹⁶ A kolozsvári énekeskönyv kiadásokban folyamatosan jelen van napjainkig.¹⁷ A dallam nem szenvedett különösebb változást. A kolozsvári változatokban az oktáv ugrás napjainkig megmaradt, mint jellegzetes elem.

Utolsóként említem az *Életünknek rendiben - Media vita* kezdetű éneket, mely középkori liturgikus darab, nagybőjti antifona volt. Luther beemelte a protestáns liturgiába ennek kissé átalakított változatát.

A lutheri reformáció német nyelvterületen rövid idő alatt kialakította nagyon gazdag vallásos énekrepertoárját, melyet anyanyelvű, gyülekezeti használatra szánt. Ezeket, általánosan koráloknak nevezik. Hatásuk döntő volt a

---

¹³ Papp, Géza, *A XVII. század énekelt magyar dallamai*, Régi magyar dallamok tára, II, Akadémiai Kiadó, Bp, 1970, 85. (RMDT II)

¹⁴ Bach, Johann Sebastian, *Vierstimmige Choralgesänge*, Editio Musica, Budapest, 1972, 324.

¹⁵ Kv 1744/139, Kv 1778/94, Kv 1923/94, Kv 1996/191.

¹⁶ RMDT II/256 jegyzet.

¹⁷ Kv 1744/200, Kv 1778/128, Kv 1837/92, Kv 1907/92, Kv 1923/132, Kv 1996/251.

nyugati műzenére és az európai egyházi ének fejlődésére. Magyar nyelvterületen leginkább az evangélikus egyház énekanyagának kialakulását befolyásolta, kisebb mértékben és időben később a református egyházét is.

A német korálok magyar nyelven elsőként a Zöngedező Mennyei Kar (Lőcse 1696) elnevezésű evangélikus gyűjteményben jelentek meg. A gyűjtemény szerzői részletesen utaltak a német nyelvű eredeti szövegre, de a dallamok azonosítása kicsit körülményes volt a számtalan *ad notam* utalás következtében.¹⁸

Luther énekreformáló munkássága számra szerénynek tűnik, valójában nagy jelentőségű. Ösztönzése és példája nyomán folyamatosan gazdagodott a keresztyén énekköltészet egyik legértékesebb rétege, a később korálnak elnevezett német evangélikus gyülekezeti ének. Ezt az énekköltést tiszta biblikus tartalom, közvetlen, egyszerű előadásmód jellemzi. A népies szövegekhez simulnak a dallamok is, amelyek részint az elnépiesedő gregoriánok, részint az önállóan kibontakozó német dal jellegzetességeit mutatják. Az a népszerűség, amely aránylag későbbben ismerkedett meg a középkor latin egyházi zenei kultúrájával, talán a legmélyebben ágyazódott bele az egyházi hangsorok és a gregorián dallamvilág stílusába és Luther reformációjában az ének területén is úgy fejezte ki a saját hangját, hogy hagyományát megőrizte.

Felhasznált irodalom

- Bach, Johann Sebastian, *Vierstimmige Choralgesänge*, Editio Musica, Budapest, 1972.
- Bod Péter, *Magyar Athenas*, Második kiadás, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003.
- Csomasz Tóth Kálmán, *A református gyülekezet éneklés*, Egyetemes Konvent kiadása, Budapest, 1950.
- Csomasz Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Régi magyar dallamok tára, I, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- Papp Géza, *A XVII. század énekelte magyar dallamai*, Régi magyar dallamok tára, II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Pásztor János, *Evangélikus-református istentisztelet a XVI. században*, In: Magyar Egyházzene, 1993/1994, 31–34.

---

¹⁸ RMDT II 175.